

GEÇİŞ RİTÜELİ BAĞLAMINDA ARINMA

Purity in the Context of the Rite of Passage

Fuzuli BAYAT*

Özet

Türk kültür ekolojisinde mitolojik çağdan orta çağa kadar uzun zaman diliminde arınma (temizlenme) statü değişimi olup bir geçiş ritüeli niteliğindedir. Arınma sadece statü değişimi olmayıp kişinin gizli bilgilere sahip olması, değişik âlemler arasında arabaluculuk görevini üstlenmesidir. Bu yazıda eski çağdan - şamanlıktan orta çağa - halk sufizmine kadar manevi temizlenme işlevsel bütünlük içinde ele alınmış, kültür varlığımızın arınma kodu dini-mitolojik ve tasavvufi malzemelerle açıklanmağa çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: arınma (manevi temizlenme), geçiş ritüeli, statü değişme

Abstract

Purity is the passage of the state which is been appeared a phenomenon until mythological epoch to middle age in the Turkish cultural ecological system. But purity is not only passage of the state also is a possessive of secret knowledge and mediator in different worlds. In this article was researched a function of purity from the ancient age - shamanism to middle age - sophism popular. The cod of purity of our culture was researched in mythological and tasawwuf's materials which are been gathered from different sources.

Key Words: purity, rite of passage, change of state

Giriş

Arınma (temizlenme) dini-mitolojik sistemlerde adeptin eski hayatından sıyrılıp yeni bir dünyaya geçişi, başka sözle statü atlamasıdır. Çeşitli varyant ve versiyonlarda gerçekleşen manevi temizlenmeye dayalı statü atlama - parçalanarak etin yenilmesi, iç organların yıkanması, yutulup çıkarılma, kuyuda çile çıkarma vs. - dini-mitolojik olgulardan tutmuş tasavvufi düşünceye kadar uzun bir yol geçmiştir. Eski dünyanın halklarında olduğu gibi Türk toplumunda da manevi dünyanın insanları bu veya diğer şekilde arınmaya maruz kalmış, bununla da bizimki ve öteki âlem arasında arabaluculuk görevini üstlenebilmişlerdir. Eski Türklerin tinsel yaşamlarına ve dini inançlarına göre hakiki arabalucu manevi temizlenme sürecini yaşamış kişidir. Toplumun bütün gizli bilgilerine sahip bu kişiler bütün zamanlarda ayrıcalık oluşturmuşlardır. O, şaman, falbin, baksı/bakşı, demirci, ozan, derviş, marangoz, âşık vb. olmakla hem dini-pratik, hem sanat, hem de söz dünyamızın bilicileri statüsünü almış insandır. Arınmanın en çok şaman olmada görülmesi de kültür tarihi bakımından doğaldır. O bakımdan Türk kültür ekolojisinde mitolojik çağdan orta çağa ve hatta günümüze kadar inanç dünyamızın müşterek kodu olan arınma (manevi temizlenme) statü değişimi, gizli bilgilere sahiplenme bağlamında ele alınmıştır. Manevi temizlenme mitolojik metinlerimizde, masallarımızda, âşık edebiyatımızda, derviş menkıbelerimizde her ne kadar çeşitli varyantlarda anlatılmış olsa da ana hat geçiş ritüelinin yeni statüyle sonuçlanması olarak kalır ve kökeni bakımından şamanlık olgusuyla alakalıdır.

Statü Değişmede Manevi Temizlenmenin Rolü

İster dini pratik sistemlerde isterse de kutsal sayılan çeşitli sanat dallarında olsun vergi almanın tek yolu seçilmeyse, başka bir statüye geçişin de tek yolu manevi temizlenme, bir başka sözle değişimdir. Kutsal âlem - gerçek dünya zıtlığının kirlilik - temizlik zıtlığına indirgenmesi bütün hallerde statü değişme olarak bilinmektedir. Eski vücudun yeni görev için değişmesi gerektiği inancı Şamanlıkta, ozanlıkta, âşıklıkta, baksılıkta, otacılıkta, demircilikte, görücülükte vb. mesleklerde görülmektedir. Bu bağlamda vücudun fani dünya olgularından temizlenmesi, arınmış yeni vücudun başka bir boyuta geçişte önemli etken olduğu mitolojik çağdan bugüne kadar Türk düşüncesinde varola gelmiştir.

Türk düşüncesinde manevi temizlenme şahısın başka bir kişiliğe bürünmesi, dolayısıyla yeni statüye geçmesidir. Statü değişimiyle ilgili bu manevi temizlenmenin ilk örneklerine Şamanlıkta ve demirci kültüründe rastlıyoruz. Sonraki dönem metinlerinde demirci ile Şamanın aynı yuvadan çıktığı hakkındaki deyimler de bu iki eski sosyal müessesenin statü değişikliğinde manevi temizlenmeye aynı şekilde başvurduklarını göstermektedir. Hatta şamanın oluşumunda öteki dünya demircisinin müstesna rolü vurgulanmaktadır.¹ Nitekim Şaman metinlerinden de görüldüğü üzere adayı Şaman olarak hazırlayan da demircilerin patronu Kıday Baksı'dır.

* Prof. Dr.

¹ Bkz. Bayat F., Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, İstanbul, 2006, s. 57-71.

Şaman literatüründen anlaşıldığı gibi demircilerin patronu veya patrona bağlı demirciler, adayın başını kesip soğuk su ile dolu bir kazana, parça parça doğranmış etini ise kaynayan diğer kazana bırakırlar.² Bugün dilimizde ayıltma, dolayısıyla zihnin açılması anlamında kullanılan başını soğuk suya sokmak, eski Şaman merasimlerinden kalmış bir deyimdir. Şaman sadece parçalanmaz, onun iç organları da ruhlar tarafından akarsuda temizlenir. Yalnız bundan sonra arınmış aday şaman olarak kurulmuş olur.

Şamanlıkta parça parça doğandıktan sonra iç organların suda temizlenmesi, masallarımızda kahramanın dev karısı (ifrit) tarafından yutulup çıkarılmasıyla aynı semantik özelliğe sahiptir. Masal kahramanı bu yutulup çıkarılmadan sonra yeni özellikler kazanır: kuşların dilini bilir, otların konuşmasını anlar duruma gelir. Tuvalıların Bögen Sagan Toolay adlı mitinde hem öldüren hem de yutarak diriltten Celbegen adlı mitolojik varlığın önce öldürdüğü sonra da yutarak dirilttiği kızı gören kahraman ve dostları (biri ayağının birini, diğeri kolunun birini, üçüncüsü de gözünün birini kaybetmişti) yaralarını sağaltmak için Celbegen'i sırası ile onları yutmağa ve geri çıkarmağa mecbur ederler ve sapasağlam olurlar.³ Celbegen tıpkı masal varlığı olan dev karısı gibi yutmakla kahramanı arındırmış olur. Bununla da kahraman veya dostları yeni bir statüye geçmiş olurlar.

Yutup çıkarma masal ve mitlerde arındırma işlevini yerine yetirir. Hem Azerbaycan hem de Orta Asya masal ve mitlerinde ejder de yutup çıkarmakla kahramanı yeni bir göreve hazırlamış olur. Türkler genelde ejdere **yilbegen, jilbegen, celbegen** derlerdi. Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lugati't Türk eserinde ejdere **yilbuke** denilir. Devle ejder arası bir varlık olarak tasavvur edilen bu demonik yaratık insanları yutması ile dikkat çeker. Ancak halk anlatılarında yelbegen kahramanı yutup geri çıkardıktan sonra kahraman değişikliğe uğrar ve yenilmez olur. Bazı Altay destanlarında da ejder kahramanlara yardım eden varlıktır.⁴ Yutulup çıkarılma dervişlikte kuyuda çile çıkarmaya eşittir. Nitekim çile, riyazet bir nevi manevi temizlenmenin anahtarı rolündedir. Hoca Ahmet Yesevi'nin⁵ kuyuda çile çıkarması, dünya kokusundan arınması, şamanın yeni statüye geçişinin tasavvufi varyantıdır.

Toplumun manevi değerlerine sahip şaman, mit veya masal kahramanı, derviş vb. bu temizlenme ile gizli dünyalarla toplumun dünyası arasında bir arabulucu veya kurtarıcı rolünü üstlenmiş olurlar. O halde manevi temizlenme insanı fizik dünyaya (fani dünya) bağlayan bütün bağların kırılması, özellikle iç dünyanın temizlenmesi bunun akabinde duyu organlarının yenilenmesi karşılığı bir olgudur. Şaman olma ritüelinde adayın öteki dünyaya götürülerek vücudunun kötü ruhlar tarafından parçalanması, etinin yenilmesi, kemiklerinin yeni etle örtülmesi, iç organlarının nehirde yıkanması, temizlenmesi, kulaklarının delinmesi, gözlerinin çıkarılıp yerine yeni gözlerin takılması vs. arınmanın adayı fizik dünyaya bağlayan bağlardan koparmasıdır. Manevi temizlenme, Şaman terimi ile söylemiş olursak dünya kokusundan sıyrılma, yeni bir statüye geçmedir.⁶ Aynı şekilde eren de kuyuda çıkardığı çilesiyle nefsinin yenerek fena-fillah makamına kalkmış olur ki sufi literatüründe arınma olarak algılanır.

Şaman memoraatlarında arınma bir az da yıkanma koduyla ampirik nitelik kazanmıştır. Adayın kemiklerinin ve iç organlarının nehirde yıkanması buna örnektir. Ayrıca Şamanın kaldırılması adı ile bilinen ritüelde de yaşlı şaman ilk defa kamlık yapan şamanı yıkar. Alar Buryatlarında ilk kamlık yapacak şamanı yıkarlar. Bu merasim yaz ayında, kuşların ilkbahar veya sonbahar öncesi göç ettikleri zaman yapılır ki su sıcaklaşsın. Elinde davul olan adayı beyaz keçe üstüne oturturlar ve yaşlılar ellerindeki süpürgeyi kovadaki suya batırarak Şaman adayının sırtına vururlar.⁷

Bununla beraber şamanın öteki âlemde parçalanıp etinin kazanda pişirilmesi ve ruhlar tarafından yenilmesi ise başlı başına manevi temizlenmedir.⁸ Ayrıca Şaman adayı statü değişiminde bazı kurallara da uymak zorundadır ki, bunları da manevi temizlenme olarak kabul etmek gerekir:

² Bayat F., Türk Şaman Metinleri, Efsaneler ve Memoraatlar, Ankara, 2005, s. 110

³ Bkz. Skazki i Predaniya Altayskih Tuvintsev, Moskova, 1994

⁴ Bayat F., Türk Mitolojik Sistemi, Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji, Cilt: 2, Ötügen, İstanbul, 2007, s.255

⁵ Bkz. Bayat F., Hoca Ahmet Yesevi ve Halk Sufizminin Bazı Problemleri, Bakü, 1997

⁶ Bkz. Anohin A. V., "Duşa i ee Svoystva po Predstavleniyam Teleutov", Sbornik Muzeya Antropologiy i Etnografi, T. 8, Leningrad, 1929; Anohin A. V., "Materiali po Şamanstvu u Altaytsev", Sbornik Muzeya Antropologiy i Etnografi, T. 4, vıp. 2, 1924; Ksenofontov G. V., Hrestes. Şamanizm i Hristianstvo, İrkutsk, 1929; Drenkova N. P., "Poluçenie Şamanskogo Dara po Voozreniyam Turetskih Plemyon", Sbornik Muzeya Antropologiy i Etnografi, T. 9, 1930; Popov A. A., "Poluçenie "Şamanskogo Dara" u Vilyuyskih Yakutov", Trudi İnstitutu Etnografi AN SSSR, T. 2, 1947; Basilov V. N., İzbranniki Duhov, Moskova, 1984; Kornilov İ., "Obryad Posvyaşeniya Kuzneta i Kiday Bahsı. Kak Stanovyatsya Şamanami", Izvestiya Vostočno-Sibirskogo Otdela Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, T. 39, 1908; Haritonova V. İ., "İzbranniki Duhov", "Priyemniki Kaldunov", "Posvyaşenniye Uçitelyami": Obretenie Magiko-Mistiçeskikh Svoystv, Znaniy, Navikov", Etnografiçeskoe Obozrenie, No: 5, 1997

⁷ Potanin G. N. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongoli, vıp.4, St. Petersburg, 1883, s. 59

⁸ Bayat F., Türk Şaman Metinleri, Efsaneler ve Memoraatlar, Ankara, 2005, s.88

Bazı Şamanlar parçalandıkları zaman evlerinde üzerleri örtülmüş bir vaziyette yatarlar. Bunun yanı sıra bazı yemeklerden kaçınırlar. Ölü gibi yatan Şamanla ocak arasından geçmek yasaklanır. Şamana yemeği, günahları olmayan buluş çağında biri verir.

Söylenenlere göre eski çağlarda parçalanma sırasında aday Şamanlar, insan yaşamayan yerlere çekilir, çadırlarını kurup içinde uzanırlarmış.⁹

Şaman ruhlarının dünyayı da kötülüklerden, pisliklerden, kirlenmelerden temizledikleri görülür. Nitekim Şaman ruhlarının adayı gezdirdikleri sırada baş veren bir olay şöyle anlatılır:

Başımı yukarı kaldırıp baktım. Birçok Şamanın geldiğini gördüm. Onlar hep birden şöyle diyorlardı:

- Biz dua ediyoruz. Orta dünya temizlensin, kötü şeyler orayı terk etsin, toprak kirlilikten ve pislikten temizlensin¹⁰.

Hatta Şamanın öteki dünyadan ölen adamın canını geri getirmesi de manevi temizlenmeyle gerçekleşir: *“Bazen de Şaman, canı Erlik’in yurdundaki aynadan alınca acelesi yoksa, o zaman Süt Gölü’nün yanına giderdi, orada canı Ülgen’in kapısının önündeki Akçakayın ağacının altında yıkar, güzel bir beşiğe koyup kurtarmaya çalışırdı. Can yeniden güç kuvvet kazansın diye bunları yapan Şaman, sonra da canı hasta adamın kulağına üfürürdü.”¹¹*

Etin kemikten ayrılması, pişirilmesi, yıkanıp temizlenmesi, kemiklerin yeni etle örtülmesi eski inanışlarda insanın toprak ve sudan (halk sufizminde beden topraktan, ateşten, sudan, havadan yaratılmıştır.) yaratılması felsefi kanaatine dayanır. Tabii ki, insanın masuvaya meyilli olmasını şartlandıran et ve kemiğin maneviyat âlemine ulaşmakta engel olması ve buradan da bütün kötülüklerin türemesi düşüncesi şamanlığın etnografik özeğindedir. Mutasavvıfların bedenlerini öldürüp nefislerini yenmeleri, yani maddi olan nefsi ruhi olana tabii tutmak fikri de hiç kuşkusuz şaman felsefesinden gelir. Şaman efsanelerinin aynı şekilde menakıpmelere geçmesi bir kez daha Türk kültürünün İslam âleminde yalnız şekil değiştirdiğini gösterir.¹²

Şamanın manevi temizlenmesi Türk halk sufizminde aynı yapısal kodla dünya kokusundan kurtulmakla izlenilir. Nitekim halk sufizminde dünya ile bütün bağların koparılması şeklinde değer kazanan dünya kokusundan sıyrılmaya, Yunus Emre menkıbelerinde de geçmektedir. Şeyhi Taptuk Emre, Yunus’u bir kazana atıp kırk yıl kaynattıktan sonra “Hâlen dünya kokursan” der.¹³ Etin kemikten ayrılmadığını kast eden bu deyim, uygunluğun tamamlanmadığı anlamına gelmektedir. Bu ve buna benzer menkıbeler şaman olma akdinin halk sufizminde yeni şekliyle korunmasıdır.

Manevi temizlenme hem de kazanda pişme kodu ile takdim edilir. Şamanın manevi temizlenmesi etinin kazana atılıp pişirilmesi fizik dünya ile olan kirli bağlarının koparılmasıdır. Şaman inancında ve halk sufizminde et insanı günahlara sürükleyen kirli nesnedir, oysa ruhun kemikte barındığına inanan şamanlara göre kemikler saftır. Öteki âlemin ruhları da şaman adayının kemiklerini koruyup etini pişirirler. Bu durum halk sufizminde de aynıdır. Şîî-Alevî tarikatlarından Bektaşîye menkıbelerine göre Hacı Bektaş Veli, Molla Sadeddin’i kazana atıp kırk gün kaynatır. Molla, kazanda eriyip gider. (Şaman da ruhların kazanında pişer) Hacı Bektaş yeniden onu kırk gün kaynatıp küçük çocuk hâline getirir. (Aday, şaman ağacındaki kuş yuvasında küçülerek kuş yavrusu büyüklüğünde olur.) Üçüncü kez kırk gün kaynattıktan sonra, Hacı Bektaş, Molla Sadeddin’i evvelki hâline dönderir.¹⁴ Halk sufizmi şamanlık olgularını İslami bir kılıf içinde sunduğundan ruhların yerini şeyh almış, etin yenilmesi ve kemiklerin yeni etle örtülmesi, iç organların suda yıkanıp temizlenmesi gibi önem arz eden statü değişme olgusu çile ile yer değiştirmiştir. Ancak her ne kadar halk sufizmi işlevsel bağlamda bazı farklılıklar gösterse de geçiş ritlerinin arınma kodu korunmuştur. Şamanlıkdaki arınma koduna Köroğlu Destanı’nda da rast geliriz.

Köroğlu Destanı’nın Türkmen varyantında atını kaybeden kahraman onu aramak için yola koyulur, ancak yorulup bir ağacın altında uykuya dalar. Ağacın altına toplanan erenler (kırk çiltanlar) “şu oğlanı maksadına yetirasak”¹⁵, diye Köroğlu’nu manevi temizlemeye tabi tutarlar. Bu da Köroğlu’nun seçilmiş olup yeni statüye geçmesi anlamı taşır. Kırk çiltanlar Köroğlu’nu yattığı yerde bihuş edip, karnını yarıp, içini, ciğerlerini, böbreklerini çıkarırlar. Sonra tıpkı şamanlıkta olduğu gibi iç organları yıkayıp, temizlerler ve tekrar yerine koyarlar. Burada ilave bir unsur da ışıktır. Erenler temizlenmiş organları Köroğlu’nun içine koydukları

⁹ Bayat F., Türk Şaman Metinleri, s.87

¹⁰ Bayat F., Türk Şaman Metinleri, s.101

¹¹ Bayat F., Türk Şaman Metinleri, s.183

¹² Bayat F., Köroğlu, s.79

¹³ Turan A.O. “Menkıbelerde Yunus”, Türk Dili, sayı 493, 1993, s.2

¹⁴ Bkz. Menakibi-Hacı Bektaş Veli Vilayetname. Hazırlayan A. Gölpınarlı, İstanbul, 1958, s.62

¹⁵ Gor-oglı. Turkmenskiy Geroičeskiy Epos, Moskova, 1983, s.44

sırada içini nurla doldurmağı da unutmazlar. Köroğlu uyandıktan artık yeni bir statüye geçmiş bulunur.¹⁶ Saz çalar, irticalen türküler söyler, yenilmez kahraman olur.

Dünya kokusundan arınma Türk destan söyleyici tiplerinde, ozanlarda, âşıklarda da görülür. Ancak şamanlıkta ve Köroğlu Destanı'nın Türkmen varyantında görülen iç organların çıkartılarak yıkanması, temizlendikten sonra tekrar her birinin yerine konulup adayın diriltilmesi olayı kısa şekilde uykuda vergi almağa dönüşmüştür. Örneğin 19. yy. meşhur manasçısı Keldimbek önceleri çoban imiş. Bir gün uykuya dalır ve Manas'la silah arkadaşlarının ona geldiğini ve aynı gece Keldimbek'in Manas Destanı'nı çalıp okuduğu, sonralar da çok ünlü manasçı olduğu anlatılmaktadır.¹⁷ Keldimbek'in anlattıklarına göre o bir gecede dünya kokusundan arınmış ve manasçı gibi kurulmuştur. Aynı ile meşhur Kazak akınları Suyumbay'la Kocabay geçiş ritüelini uykuda yaşarlar. Ölmüş meşhur bir akın bu gençlerin önüne dombra ile koyunları bağlamak için uzun ip kor ve seçmelerini teklif eder. Gençler müzik aleti olan dombrayı seçerler.¹⁸ Uykuda vergi alarak statü değişikliği yapanlar arasında Türkmen şairi Mahtumkulu, Azerbaycan âşıklarından Âşık Abbas Tufarganlı, Âşık Elesker, Âşık Cuma vb. da var.

Türk destan söyleyicileri olan ozanların, âşıkların, akınların, bakışların, kayçıların, olonhoistlerin, jıravların vergi almalarında mutlaka temizlenme süreci yaşanmıştır. Bunu dünya kokan bir bedenle ilahi alemle temas sağlanamayacağı hakkındaki çok sayılı şaman memoraatları da onaylamaktadır. Nitekim özel ses, güç, duyu, irticalen improvize yeteneği gibi bütün ayrıcalıklar fizik dünyanın dışında aranmış, insanı fizik dünyaya bağlayan kirlenmiş bütün engeller temizlenmekle gerçekleştirilmiştir. Ancak işlevsel bağlamda değişim ve dönüşümün de kaçınılmaz olduğu kültürün doğası icabı var olmuştur. Türk kültürü bu özelliği ile bin yıllar sürecinde varlığını koruyabilmiş, yeni olgularla daha da zenginleşmiştir.

Sonuç

Fransız sosyologu Emil Durkheim, bütün canlı âlemi kutsal ve profan olmak üzere ikiye ayırmıştır. Yaratıcı ve bu bağlamda ilahi güçler kutsallık alanına girdiği halde bu alandan dışarıda kalanlar profan olarak değerlendirilmiş veya profan dünyaya ait edilmiştir. E. Durkheim'e göre dinin temel şartı, profan olanların kutsal olanlara yaklaşmasını yasaklamaktır. İnsan da diğer yaratıklar gibi profan dünyaya aittir ve kutsal varlıklara, özellikle de Tanrı'ya yaklaşmak için arınmalıdır. Kısacası, kutsal olan varlığa ancak kutsal olmakla yaklaşmak mümkündür.¹⁹ Yani ibadet etmek ki, aslında manevi temizlenmedir, yaratılanın yaratana yaklaşması içindir. Yaklaşmak için temel prensip insanın iç ve dış dünyasını temizlemesidir, yani kutsanmasıdır. Bu temel felsefe Türk kültür varlığı ile tasdik olunur. Şamanların, falbinlerin, demircilerin kutsal âlemlerle teması, ozanların, baksı/bakışların, âşıkların, olonhoistlerin, kayçıların, akınların, jıravların vb. kutsal bilgileri topluma aktarmaları manevi temizlenme olan geçiş ritüeli bağlamında gerçekleşebilmektedir. Manevi temizlenme bu bağlamda statü değişiminin, başka bir ifadeyle kutsal âleme açılmanın tek yoludur.

KAYNAKÇA

- Anohin A. V (1924), "Materialı po Şamanstvu u Altaytsev", Sbornik Muzeya Antropologi i Etnografi, T. 4, vıp. 2
- Anohin A. V (1929), "Duşa i ee Svoystva po Predstavleniyam Teleutov", Sbornik Muzeya Antropologi i Etnografi, T. 8, Leningrad
- Basilov V. N (1984,)İzbranniki Duhov, Moskova
- Bayat F (1997), Hoca Ahmet Yesevi ve Halk Sufizminin Bazı Problemleri, Bakü
- Bayat F (2003), Köroğlu. Şamandan Aşıka, Alptan Erene, Ankara
- Bayat F (2005), Türk Şaman Metinleri. Efsaneler ve Memoraatlar, Ankara
- Bayat F (2006), Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, İstanbul
- Bayat F (2007), Türk Mitolojik Sistemi. Kutsal Dışı – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji, Cilt: 2, Ötügen, İstanbul
- Direnkova N. P (1930), "Poluçenie Şamanskogo Dara po Voozreniyam Turetskih Plemyon", Sbornik Muzeya Antropologi i Etnografi, T. 9
- Durkheim E (1937), Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse. Le System Totémique en Australie, Paris
- Gor-oglu. (1983), Turkmenskiy Geroičeskiy Epos, Moskova

¹⁶ Bayat F., Köroğlu. Şamandan Aşıka, Alptan Erene, Ankara, 2003, s.78

¹⁷ Rahmatullin K., Manasçılar, Frunze, 1942, s.54-55

¹⁸ İsmailov E., Akını, Alma-Ata, 1957, s.80-81

¹⁹ Bkz. Durkheim E., Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse. Le System Totémique en Australie, Paris, 1937

Haritonova V. İ (1997), "İzbranniki Duhov", "Priyemniki Kaldunov", "Posvyaşenniye Uçitelyami": Obretnenie Magiko-Mistiçeskih Svoystv, Znaniy, Navıkov", Etnografiçeskoe Obozrenie, No: 5

İsmailov E (1957), Akını, Alma-Ata

Kornilov İ (1908), "Obryad Posvyaşeniya Kuznetsa i Kıday Bahsı. Kak Stanovyatsa Şamanami", Izvestiya Vostoçno-Sibirskogo Otdela Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, T. 39

Ksenofontov G. V (1929), Hrestes. Şamanizm i Hristianstvo, İrkutsk

Menakibi-Hacı Bektaş Veli Vilayetname. (1958), Hazırlayan A. Gölpınarlı, İstanbul

Popov A. A (1947), "Poluçenie "Şamanskogo Dara" u Vilyuyskih Yakutov", Trudı İnstituta Etnografi AN SSSR, T. 2

Potantin G. N (1883), Oçerki Severo-Zapadnoy Mongoli, vıp.4, St. Petersburg

Rahmatullin K (1942), Manasçılar, Frunze

Skazki i Predaniya Altayskih Tuvintsev (1994), Moskova

Turan A. O (1993), "Menkıbelerde Yunus", Türk Dili, S. 493